

ВІДГУК

офіційного опонента Сиваченко Галини Миколаївни, докторки філологічних наук, професорки, завідувачки відділу компаративістики Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, про дисертацію **Андрейчикової Олени Анатоліївни** на тему «Жанрова еволюція сучасної антиутопії (українська та зарубіжна література)», подану до захисту до разової спеціалізованої вченої ради ДФ 53.035.2024 в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова Міністерства освіти і науки України на здобуття ступеня доктора філософії зі спеціальності 035 Філологія галузі знань 03 Гуманітарні науки (Одеса, 2024)

Сьогодні не секрет, що ХХ століття проминуло під прапором антиутопії. Всього сто років знадобилося молодому перспективному жанру, аби пройти шлях дорослішання та зрілості, який його попередник – позитивна утопія пройшов за два тисячоліття. Особливо яскраво з позиції жанрового становлення виділялася перша половина ХХ ст., коли був установлений жанровий канон. Друга ж половина століття ознаменувалася інтенсивним пошуком нових тем, вирішення вічних і злободенних проблем, виробленням особливостей жанрового втілення і, нарешті, створенням справжніх шедеврів, достойних стояти поряд із класикою.

Відтак, **актуальність дисертаційного дослідження** не викликає жодних заперечень. Дисертантка цілком справедливо наголошує, що перша половина ХХ ст. пройшла під егідою одного вектору – тоталітаризму. Підкреслюється, що антиутопія в другій половині минулого століття суттєво розширила тематичне розмаїття творів про можливе майбутнє, на зміну домінуючій сюжетній лінії про тоталітарне суспільство приходять множинність бачення авторами антиутопій традиційного конфлікту Особистості та Суспільства, небезпека ядерного самознищення людства, трансформація морально-етичних

норм в родині та суспільстві, екологічні проблеми, гендерні аспекти життя суспільства майбутнього, небезпека інтенсивного науково-технічного розвитку цивілізації.

Однією з характерних особливостей літературного процесу другої половини ХХ століття та початку ХХІ століття, як слушно зазначає дисертантка, є жанрова нестабільність, синтез літературних напрямків і жанрів, криза традиційних уявлень та трансформація майже всіх жанрових моделей. Такі процеси динамічного характеру сучасного літературознавства характеризують розвиток антиутопічного жанру. Антиутопія рубежу віків перетворилася з літературного жанру на моделювання реальної дійсності, що пояснюється перш за все зближенням літературного жанру антиутопії з соціологічними, філософськими дослідженнями. Хоча, на мій погляд, це поки що не принесло антиутопії великих успіхів у сенсі створення нового канону.

Актуальність теми підтверджується також тим, що дисертацію виконано в межах планової наукової теми кафедри зарубіжної літератури Одеського національного університету імені І. І. Мечникова «Дослідження зарубіжної літератури в системі літературознавчих шкіл, напрямків, жанрів» (номер державної реєстрації даної роботи 0119U002442).

Мета дисертації полягає в дослідженні нових тенденцій у розвитку жанру антиутопії другої половини ХХ ст. (Р.Бредбері, Е.Берджес, М.Етвуд, С.Лем), які зробили суттєвий внесок у еволюцію жанру посторуеллівської, поствинниченківської доби, а також окресленні ключових ознак антиутопії початку ХХІ ст. (К.Ішігуру, Я.Мельник). Мені, скажімо, при розгляді антиутопічного дискурсу першої половини ХХ ст. бракує творів родоначальника антиутопії Є.Зам'ятіна, А.Платонова, К.Чапека, А.Кестлера, а при аналізі антиутопії другої половини ХХ ст. – творів В.Голдінга, В.Ф.Гібсона, при аналізі жанрових модифікацій антиутопії початку ХХІ ст. можна було б згадати П.Несса, Д.Глуховського та ін..

О.Адрейчикова добре орієнтується в численних літературознавчих дискусіях, пов'язаних із еволюцією жанру антиутопії протягом ХХ – початку

XXI ст. До аналізу залучено численні праці зарубіжних дослідників, Єдине, що ускладнює сприйняття, це обраний спосіб посилання. По-перше, прізвища всіх зарубіжних (часто маловідомих) дослідників у тексті подано тільки в оригіналі, а не як прийнято: переклад, а далі в дужках оригінал, а по-друге, практично відсутні посилання на сторінку. У квадратних дужках є лише одна цифра – номер джерела у списку літератури. Щодо українських дослідників, то, як на мене, у списку вітчизняних учених чомусь цитується науково недоброчинний, як доведено, Д.Дроздовський, але відсутні серйозні монографії українських англістів – Л.Мірошніченко («Проекція скептицизму в сучасному британському романі»), О.Бандровської («Модернізм між минулим і майбутнім. Антропологічний дискурс англійського роману»), стаття «Технології замість гільйотини: влада і людина в романі Олдоса Гакслі «Чудовий новий світ»); О.Бойніцької «Англійський історіософський роман межі ХХ –ХХІ ст.», стаття Н.Криницької («Роман Урсули Ле Гуїн «Тлумачення»: філософські та художні особливості» та монографія Г.Сабат «У лабіринтах утопії та антиутопії», присвячена «Сонячній машині» В.Винниченка.

Доволі широкий обсяг критичного матеріалу, справедливо пояснюється дисертанткою такими обставинами: розмаїттям думок стосовно походження, історії та перспектив жанру, наголошується, що жанр антиутопії – це глибокий, багаторівневий прояв культурних, соціальних та політичних, літературних відносин у світі, який, з одного боку, насичений міфологічними й культурними архетипами, що втілюються в певному художньому тексті. По-друге, підкреслюється, що антиутопія має прогностично-футуристичний характер, адже передбачає і моделює майбутнє, правда, з урахуванням авторсько-мистецької уяви та подій сучасності. Урахування цих досить багатопланових та різнобічних рівнів тексту, різновекторність та різноплановість характеристики антиутопії як жанру – ці особливості жанру часто стають предметом дослідження у вітчизняному літературознавстві та відкривають перспективи для вивчення цієї наукової теми. Тому дисертаційне дослідження

Андрейчикової О. А. є своєчасною розвідкою, в якій простежено еволюцію жанру сучасної антиутопії в українській та зарубіжних літературах з погляду компаративістики. Водночас хотілося б певного розширення тематичного репертуару, відходу від виключно хрестоматійних імен.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації.

Об'єктом дослідження О.Андрейчикова обрала антиутопічні твори світової та української літератур ХХ-ХХІ століть, а предметом слугують проблематика та стильові особливості жанру антиутопії в еволюційному аспекті. Присутнє у назві дисертації поняття «зарубіжна література» – це здебільшого назва вузівського або шкільного предмета, в назві ж рецензованої дисертації треба, напевно, використовувати поняття «зарубіжні літератури», оскільки науковий дискурс творів, належних до різних літератур світу, вимагає саме такого формулювання.

Наукова новизна дисертаційного дослідження, безперечно, не викликає сумніву. У роботі вперше здійснено комплексний аналіз антиутопізму в світовій літературі ХХ – початку ХХІ століть, охарактеризовано процес репрезентації імагінарного світу та його онтологічне підґрунтя. Новітнім також вважаємо опис тематичної та формотворчої тяглості антиутопічних творів та представлених їхніх трансформацій на початку ХХІ століття, тенденцій становлення та еволюції антиутопій в світовій літературі. Привертає увагу й ретельний розгляд особливостей хронотопу в романах-антиутопіях, який формується як за традиційними, так і новими правилами. зокрема проблема типології художнього простору, обмеженість і ахронність простору в антиутопіях. На особливу увагу заслуговує виокремлення дисертанткою релевантних та репрезентативних творів антиутопістів ХХ – початку ХХІ століть та виділення стрижневих особливостей жанру, відстеження його еволюційних трансформацій, ідейно-тематичної та стильової специфіки антиутопій у контексті їхньої видозміни. Водночас, не надто переконує окреме виділення в 2 розділі підрозділу 2.3.

«Герой та світ у слов'янській антиутопії (Ю.Зозоля, В.Винниченко, С.Лем)». Як на мене, антиутопія загалом не відзначається якимись особливими національними характеристиками, особливо в сенсі слов'янської парадигми. А якщо вже вести мову саме про неї, то обійтися без творчості К.Чапека просто неможливо, хоча нічого особливо «слов'янського» у його «Кракатиті», «Фабриці Абсолюту», «Війні з саламандрами» годі відшукати. Щодо Винниченка, то його антиутопія носить суто «європейський» характер. Це був твір, із якого розпочалося творення українським письменником своєї «європейської» (німецької, а далі – французької) літератури. Те саме стосується й С.Лема. Вже не кажу про Ю.Зозулю, російського радянського письменника, якого дисертантка, очевидно, виходячи з прізвища, відносить до українських авторів. Але цей письменник, який в юності опинився в Одесі, а потім у Петрограді та Москві, був разом із М.Кольцовим одним із засновників ж. «Огонек» та «Бібліотеки Огонька». Твір Зозулі «Оповідання про Аку та людство» (1919) був високо оцінений тогочасною критикою, воно вважається сатиричною антиутопією, якщо це загалом можливо стосовно оповідання. Сюди можна було також додати сатиричний кінороман-антиутопію «Іприт» (1925) В.Шкловського та Вс.Іванова. На думку одного з критиків, оповідання Ю.Зозулі нібито вплинуло на Є.Зам'ятна.. А якщо це так, то в дисертації явно бракує аналізу роману «Ми», автора якого вважають родоначальником антиутопії ХХ ст. Адже без нього не було б ані Орвелла, ані Гакслі.

Варто зауважити, що розділ 3 дисертації О.Андрейчикової «Катастрофогенна соціокультурна реальність антиутопій ХХІ століття» є, на нашу думку, найбільш вдалим і новаторським з точки зору аналізу творів К.Ішігуру та Я.Мельникаа в парадигмі постмодерністської ідеології та поетики, порівняння творів, зроблених висновків, хоча часом висловлюються надто категоричні, нічим не підтвержені твердження типу: «Постмодернізм без міфологічного підґрунтя неможливий» (с. 125). Як на мене, постмодернізм загалом позбавлений категоричних дискурсів, постмодерністська ж антиутопія – це взагалі окрема історія, яка потребує ще свого вивчення.

Структура роботи узгоджується з поставленою метою, композиція розділів відповідає вирішенню поставлених завдань.

Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 180 сторінок. Бібліографія містить 229 позицій. Матеріалом дослідження стали фактично 10 хрестоматійних текстів зарубіжних авторів, а саме романи О. Гакслі «Прекрасний новий світ» Дж. Орвелла «1984», Р. Бредбері «451 градус за Фаренгейтом»; Е. Берджеса «Механічний апельсин», твори С. Лема «Едем», «Повернення з зірок», оповідання Ю. Зозулі, «Оповідання про Аку та людство» (1919), роман В. Винниченка «Сонячна Машина», К. Ішігуро «Не відпускай мене» та Я. Мельника «Маша, або Постфашизм» (2013).

У тексті дисертації відсутні порушення академічної доброчесності.

У вступі, згідно з традицією, зазначено мету і завдання роботи, обґрунтовано вибір теми дослідження, розкрито її наукову новизну, розкрито теоретичне і практичне значення роботи, визначено актуальність, методи дослідження..

У першому розділі дисертації (с. 19-47) узагальнено праці зарубіжних та українських учених щодо визначення жанрових специфічних ознак антиутопії, коротко прослідковано логіко-філософський аналіз еволюції жанру від утопії до антиутопії, наведено результати теоретичних досліджень літературознавців, виокремлено різні підходи дослідників до визначення антиутопії. Проведений аналіз дозволив здобувачеві простежити еволюцію жанру від утопії до антиутопії, виокремити її специфічні, усталені риси. «Під антиутопічною літературою в сучасному літературознавстві розуміють метажанр, який узагальнює напрацювання кількох епох. Окремі групи антиутопій кваліфіковані (критична, феміністична, цифрова, національна), але з'ясовано, що найбільшого значення сьогодні набуває антиутопія трагічно-застережна з великим філософським підтекстом, орієнтованим на збереження гуманістичної складової життя», – цілком справедливо підсумовує дисертантка. Хотілося б при цьому побачити бодай приклади різних типів антиутопій: феміністична

дистопія (від першої феміністичної антиутопії Кетрін Бурдекін «Ніч свастики» (1938), «Обділених» (1974) У. де Гвін, до «Розповіді служниці» (2016) М.Етвуд; альтернативістична антиутопія: «Змова проти Америки» (2004) Ф.Рота; «Фатерланд» Р.Харріса У цьому ж розділі справедливо зазначається, що найбільшій актуальності набуває проблематика форм і методів державних утисків особистості, нівелювання особистісних рис на користь масовості, стандартизації, машинізації життя.

Другий розділ (с. 47-114) дисертації містить опис методів та етапів аналізу еволюції жанру антиутопії, методологічних принципів, вироблених задля вивчення особливостей становлення та розвитку жанру. Серед найбільш значимих дисертанткою виділяються *контекстуальний, соціокультурний, культурологічний, постструктуралістський (постмодерний), філософський та літературознавчий*. Слід відзначити, що дисертанткою робиться спроба комбінування цих підходів при аналізі художніх текстів. Така комбінаторика забезпечує й уможлиблює доволі повну морфологічну та логіко-філософську картину буття, зображену в сучасній антиутопії. У цьому розділі дисертантка досить вдало аналізує способи організації хронотопу в романах В. Винниченка «Сонячна машина»; «Едем» та «Повернення з зірок» Станіслава Лема; «Ферма тварин» і «1984» Дж. Орвелла, «Оповідання про Аку та людство» Ю.Зозулі, стверджуючи, що «в утопічній літературі зв'язок між жанром, простором, часом, соціальними й аксіологічними порядками є особливо сильним і визначальним для всієї традиції» (с. 74).

Дисертанткою проаналізовано типи персонажів, представлених у зазначених антиутопіях, виділено перегуки в їхньому потрактуванні та індивідуальні риси, які реалізуються через відмінні способи означення часопростору, де індивід масовізується, втрачає індивідуальність та навіть ім'я, стає гвинтиком системи.

При всій подібності художньо-хронотопного мислення письменників (бо всі автори попереджають про невтішне майбутнє) часопростір, як вірно зазначає дисертантка, у творі кожного з них має свої домінантні ознаки: так, в

Е. Берджеса хронотоп належить до сутнісних жанрових характеристик (він закритий, ретельно вибудований за часом); у Р. Бредбері, О. Гакслі, С. Лема, Дж. Орвелла хронотоп розірваний, фрагментарний, оскільки такий прийом дозволяє авторам на контрасті репрезентувати ту чи іншу особливість онтології зображуваного світу.

Навряд чи можна погодитися з висновком дисертантки про роман В.Винниченка «Сонячна машина» як про твір з утопічним поглядом на майбутнє, яке авторові видається світлим і прекрасним. Тут хотілося б висловити кілька міркувань. Навряд чи справедливою є думка стосовно того, що В.Винниченко не відбирає у людства надію, створюючи для нього свою «сонячну машинку», яка приводить народ до трагедії. Ця думка могла б бути вірною, якщо йти шляхом, запропонованим П.Федченком, який у передмові до видання 1989 р. називає твір «науково-фантастичним романом». Але ж, насправді, нічого особливо науково-фантастичного в творі немає. Навряд чи міг письменник і політик, порвавши з більшовицькою Росією, опинившись у Німеччині, яку роздирали жахлива інфляція, і де за сприяння більшовиків (Чичерін, Радек) готувалася соціалістична революція, котра, на щастя, зазнала поразки, вірити і планувати якесь світле майбутнє для «сонячної України». З другого боку, якби доля самого письменника та його роману склалася по-іншому, твір би зайняв одне з чільних місць серед антиутопій ХХ ст. ще за часів його опублікування в Україні. Хоча вже наприкінці 30-х років Винниченко намірився замінити Мертенса на Гітлера та мріяв запропонувати роман у такому форматі одному з американських видавництв.

У третьому розділі (с. 114-172) дисертантка, аналізуючи сучасні антиутопії доходить висновку про репрезентовану трансформовану реальність та синтетичну жанрову структуру антиутопії, що проявляється у комбінаториці художніх та публіцистичних жанрів, поєднанні великих і малих жанрових форм. Належна увага приділяється і способу організації нарації, візуалізації конструктів творів, ремінісценції, інтертекстуальним посиланням, які налаштовують читача на роздуми про долю людини і майбутнє

суспільства. Дисертанткою робиться цілком закономірний висновок, що актуальність антиутопій у сучасному світі досить значна, адже мотив катастрофізму актуалізується, тому людина навіть не намагається чинити опір нав'язаному способу життя, вона просто стає споживачем, який прагне тихого і розміреного життя, а не бунту проти тоталітарної влади, як було з персонажами антиутопічних творів ХХ століття. Цілком слушним здається висновок про те, що в романах К. Ішігуро та Я. Мельника саме мотив катастрофізму виокремлює з низки соціально-філософських романів ХХІ століття, адже обидва письменники, на думку дисертантки, активно експериментували з жанровими формами: якщо К. Ішігуро на основі традиційно англійської, а, можливо, і японської оповідної манери (уповільнений хронотоп, активне використання можливостей оповідача), а також елементами притчі, міфу, детективу, введенням «потoku свідомості», апелює до наукової фантастики, то Я. Мельник експериментує зі смислами, використовує традиції Ф. Кафки, М. Гоголя, створюючи в такий спосіб химерний світ, де живуть гротескні персонажі, що сприяє гібридизації, трансформації жанру завдяки відкритості й пластичності антиутопічного твору. Все це, безперечно, свідчить про появу нових ознак в антиутопічному романі, які постали в ХХІ ст., але водночас – це свідчення розмивання жанрової матриці антиутопії, у якої, як відомо, протягом ХХ ст., починаючи від роману Є.Зам'ятіна «Ми», склалися дуже чіткі жанрові, тематичні та поетикальні параметри. Дещо нез'ясованим для мене залишається питання національної ідентифікації Я.Мельника, якого дисертантка чомусь називає французьким письменником українського походження, при тому що він український та литовський літератор, член національної Спідки письменників, який живе у Франції. Бракує в цьому розділі й аналізу антиутопії Ю.Щербака (якого дисертантка чомусь називає Ю.Щербаковим) «Час смертохристів. Міражі 2077», а також альтернативного роману В.Кожелянка «Дефіляда в Москві»..

У загальних висновках наведено результати проведеного дослідження, які відповідають поставленим у вступі завданням роботи, окреслюються перспективи подальших досліджень з даної теми.

Повнота викладу основних результатів дисертації в опублікованих публікаціях, зарахованих за темою дисертації.

Основні положення та результати дослідження пройшли ретельну апробацію на щорічних наукових конференціях кафедри зарубіжної літератури факультету романо-германської філології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (2021-2023) і на всеукраїнських та міжнародних науково-практичних конференціях.

Теоретичні і практичні результати дослідження викладено у трьох одноосібних публікаціях, опублікованих у фахових виданнях України.

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів.

Проведене О. А. Андрейчиковою дослідження уможливило отримання результатів, якими можна скористатися для всебічного вивчення проблеми формування та розвитку сучасних літературних процесів у світовій літературі загалом та українській зокрема при дослідженні жанру антиутопії. Дисертанткою здійснено комплексний аналіз низки антиутопічних творів зарубіжних і українських письменників з позиції проблематики, жанрового синтезу та поетики сучасної антиутопії. Всі теоретичні та практичні результати, що виносяться на захист, отримані авторкою самостійно.

Спостереження дисертантки та результати її роботи можуть бути використані для подальшого дослідження антиутопічних текстів у навчальному процесі: під час викладання зарубіжної літератури та компаративістики, лінгвістики тексту, лінгвостилістики, зіставної стилістики, культури мови. Вважаємо, що матеріал роботи має суттєву практичну цінність, адже буде корисним як під час викладання обов'язкових дисциплін і спецкурсів із зарубіжної літератури, теорії літератури, так і при написанні підручників і навчальних посібників, профільних видань та навчальних програм.

Зауваження та дискусійні положення

Зауваження та дискусійні положення частково висловлені в процесі аналізу дисертаційної праці.

Стосовно підрозділу 1.4., де передбачався виклад методологічних засад компаративістики, застосованих у дисертації, то, на мій погляд, він виглядає дещо спрощено і пунктирно, не рятує навіть слушна думка Р.Веллека, яка, щоправда, також процитована в дивний спосіб: названо всі сторінки, на яких міститься ця праця.

Важко погодитися з обоймою випадкових прізвищ, які, на думку дисертантки, репрезентують українську компаративістику, де, звичайно, називаються І.Франко, Т.Гром'як, якого, до речі, звать Роман Теодорович, Д.Наливайко, М.Ільницький, зате відсутні Г.Вервес, Ю.Булаховська, Л.Грицик, Т. Рязанцева, Г.Александрова, Т.Свербілова, І.Пупурс, О.Тетеріна, Н.Білик і багато інших, чиї методологічні розробки стали б дисертантці у нагоді.

Загалом авторка дисертації полюбляє об'єднувати дослідників в обойми під якимось одним поняттям. Скажімо, Ю Габермас чомусь названий постмодерністом і потрапляє у компанію з Ж.Бодріаром, Ф.Гваттарі, У.Еко.

Загальна оцінка дисертації.

Наявність чіткої концепції дослідження, обсяг опрацьованого матеріалу, різні методики, залучені до аналізу текстів, результати цього аналізу та націленість на новаторство (хоч і не завжди до кінця зреалізована також, й актуальність дає підстави вважати що дисертація «Жанрова еволюція сучасної антиутопії (зарубіжна та українська література)» є оригінальним і цілком завершеним дослідженням, відповідає заявленій спеціальності, а також вимогам пунктів 6, 7, 8, 9 «Порядку присудження ступеня доктора філософії», затвердженого Постановою Кабінету* Міністрів України від 12 січня 2022 р. №44 (зі змінами, внесеними згідно з Постановою Кабінету Міністрів України №431 від 21.03.22 р.), а її авторка **Андрейчикова Олена Анатоліївна**

заслуговує на присудження їй ступеня доктора філософії зі спеціальності 035
Філологія.

Офіційний опонент,
докторка філологічних наук,
професорка, завідувачка відділу
компаративістики Інституту
літератури ім. Т. Г. Шевченка
НАН України

Г. Сиваченко

Галина

СИВАЧЕНКО

